Világosság

A TARTALOMBÓL

E számunkban:
ETNIKUM, NEMZET, NEMZETTUDAT
Válság és önismeret
Juhász Gyula, Kosáry Domokos, Nyers Rezső, Papp Gábor, Pozsgay Imre kerekasztal-beszélgetése

Herman József:
A nemzetfogalom meghatározásához

Bereczkei Tamás:
Etnikum és biológia

Ludassy Mária:
A faji egyenlőtlenség mítosza

Nyíri Kristóf:
A hagyomány filozófiájához

Makkai László:
Erdély etnikai viszonyai a középkorban

Szabó Miklós:
A Horthy-kor nemzetfelfogása

Kovács András:
Zsidóság és asszimiláció

Báthory János:
A cigányság a politika tükrében

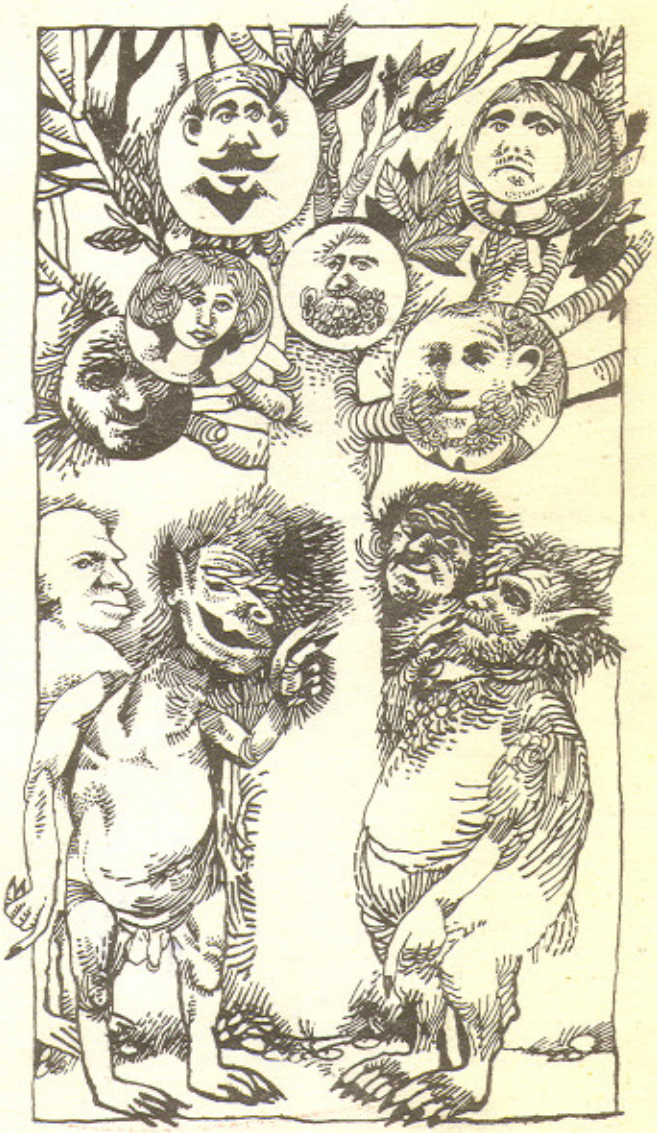

8/9

XXIX. ÉVFOLYAM • 1988 • AUGUSZTUS—SZEPTEMBER

*A hagyomány filozófiájához**

A magyar társadalom mostanára jószerivel hagyományok nélküli képződménnyé lett. Ám hagyományait nem valamiféle végletes szabadság, holmi szélsőséges liberalizmus bomlasztotta föl, hanem éppen a liberalizmus hiánya, a spontaneitás elfojtása, az élet túlontúl megkötött volta. A magyar élmény hagyomány és szabadság egymásrautaltságát sugallja. Tőlünk nyugatra is érzékelik — kevésbé a fonákjáról — ezt az egymásrautaltságot: eleven *a szabadság hagyományának* népszerű eszméje, s mögötte ott húzódik az elméletileg kifinomultabb gondolat, melyet talán F. A. von Hayek fogalmazott meg a legjobban, hogy ti. a szabadság építménye ingatag, ha alapzatából hiányoznak az elemi hagyománytisztelet mozzanatai — konformitás és konvencionalitás, áhítat és alázat.

Jelen vázlatban magam is ezt a gondolatot, vagyis az ún. *liberális-konzervatív* álláspontot szeretném képviselni, mindenekelőtt arra az — itt persze éppen csak jelezhető — megfontolásra támaszkodva, miszerint a hagyományellenesség mint program a társadalomnak nemcsak morális, de *intellektuális* erőit is olyan mértékben alááshatja, hogy éppenséggel a liberális elvek érvényesülése vagy érvényesíthetősége válik kilátástalanná.

A hagyomány szerepére irányuló bármiféle okfejtést alighanem célszerű a hagyomány *fogalmának* tisztázásával kezdenünk. A magyar „hagyomány" szó alapszava, a „hagy", ősi örökség az uráli korból. A bennünket itt érdeklő *tradíció* jelentésen kívül a „hagyomány" a *meghagyás* (rendelkezés), *elhagyás* (válás), *bírság, törvénykezés* (ill. arra való idézés) jelentéseket hordozza, ill. hordozta. Ami a *tradíció* jelentést illeti, annak korai elemei alkalmasan tanulmányozhatók a Bibliában. A latin „traditio" kifejezés *(kiszolgáltatás, megadás, átadás)* s annak igei alakja („tradere") a Vulgata mintegy ötszáz helyén szerepel. Két tanulságos hely: „Mert mindenekelőtt azt adtam [tradidi] elétek, a mit átvettem" (1 Kor 15,3), és: „tartsátok meg a hagyományokat [traditiones], melyeket tanúltatok akár beszéd, akár levelünk által" (2 Tesz 2,14 — Káldi ford.). A Czuczor—Fogarasi szótár meghatározásának releváns szakasza így szól: „Nemzedékről nemzedékre általszálló, s szájról szájra adott történet, monda", a *Magyar Értelmező Kéziszótár* igen szerencsés definíciója pedig így: „Közösségben tovább élő (tudatosan ápolt) szokás, ízlés, felfogás, ill. szellemi örökség." A hagyomány mai, közkeletű fogalma mindenképpen a *szokás* fogalmához áll a legközelebb, s nemcsak a magyar szóhasználatban. A „tradition" szó „szélesebb értelme" az *Oxford English Dictionary* szerint: „A long established and generally accepted custom or method of procedure, having almost the force of a law; an immemorial usage; the body (or any one) of the experiences and usages of any branch or school of art or literature, handed down by predecessors and generally followed."[1] Az 1974-es német—angol Langenscheidt az „Überlieferung", „Gepflogenheit", „Gewohnheit", „Brauch" szavak megfelelőjeként szerepelteti a „tradition"-t. A szokás fogalma azután további fogalmakra utal — konvencióra, szabályra, intézményre. A magyar „szokás" szó egyébként egyaránt jelent egyéni megszokást *(habit; Gewohnheit)* és

* A Politikatudományi Társaság „Konzervativizmus" c. konferenciáján 1988. márc. 24-én elhangzott referátum némileg bővített szövege

[1] „Régtől bevezetett és általánosan elfogadott szokás vagy eljárási mód, mely szinte a törvény erejével bír; ősi gyakorlat; a művészet vagy irodalom valamely ága vagy iskolája tapasztalatainak és gyakorlatának összessége (vagy része), melyet az elődök adnak át, s mely általában követésre talál."

társadalmi gyakorlatot *(custom; Gepflogenheit, Brauch)*. A Czuczor—Fogarasi szerint: „1) Bizonyos cselekvési készség, hajlam, könnyűség, mely gyakori ismétlés által mintegy öntudatlanul, sőt néha ösztönszerűleg működik", és „2) A társadalmi életben divatozó cselekvési módok, rendtartások, illedéki szabályok stb." Érzékelhető, hogy „hagyomány" szemantikai környezetében számos rokon fogalom helyezkedik el, s a következő felsorolás aligha teljes: DIVAT, ELŐÍTÉLET, GYAKORLAT, HAJLAM, INTÉZMÉNY, ÍZLÉS (mely lehet természetes vagy elsajátított, ízlés$_{TERM}$ és ízlés$_{ELS}$), KÉSZSÉG, KONVENCIÓ (mely lehet önkényes vagy öröklött, konvenció$_{ÖNK}$ és konvenció$_{ÖRÖKL}$), MEGSZOKÁS, MENTALITÁS, NORMA, PARADIGMA, RÍTUS, STÍLUS, SZABÁLY, SZOKÁS, TECHNIKA, TEKINTÉLY, TÖRVÉNY. Ezek a fogalmak valamiképpen a *reflektálatlanság* attitűdjét fejezik ki. Velük szemben állnak: BELÁTÁS, ÉRVELÉS, ÉSSZERŰSÉG, KÖVETKEZTETÉS, LEVEZETÉS, MEGFONTOLÁS, MÉRLEGELÉS, OKFEJTÉS, REFLEXIÓ, SZÁMÍTÁS.

Mármost egyfelől a reflektív s másfelől a nem-reflektív attitűd között a hagyománykövetés valamiféle közbenső pozíciót látszik elfoglalni. A hagyomány reflektálatlannak tűnik, hiszen valamely hagyomány *választásának* eszméjét, vagy azt, hogy valaki alapvetően kritikailag viszonyuljon a *saját* hagyományaihoz, szinte önellentmondásnak érezzük. A hagyománynak hangsúlyosan *szájhagyományként* való régebbi fölfogásában éppen ez a mozzanat tükröződik. A szájhagyományba történő beavatás passzív befogadást föltételez, nem enged teret olyasfajta értelmezésnek, távolságtartásnak, kritikának, melyet az írott szövegként átadott hagyomány lehetővé tesz: innen a hangsúly, mellyel a Szentírás olvasása a protestantizmusban bír. A hagyománykövetés ugyanakkor reflexiót előföltételez, amennyiben alapvetően együtt jár egyfajta *múlttudattal*. Az *emlékezés* a hagyomány lényegéhez tartozik. (S itt közbevetőleg utalnunk kell arra, hogy — mint Maurice Halbwachs oly meggyőzően mutatta ki — az emlékezés sohasem egyéni fölidézés, hanem mindig *kollektív rekonstrukció*, melyből éppenséggel a *konstrukció* mozzanata sem hiányzik.) A hagyományfogalom, melyet itt képviselni szeretnénk, ezek szerint eltér mondjuk a neves német újkonzervatív teoretikus, Hermann Lübbe által adott meghatározástól, mely szerint a hagyományok „a tapasztalatban igazolódott életformák, amelyek nemzedékeket túlélő érvényességük révén végül kulturális magátólértetődőségek státuszát nyerik" („'Neo-Konservative' in der Kritik", *Merkur* 1983/6. 624. o.), ill. egyszerűen „szilárd praxisvezérlő orientációs rendszerek" („Rationalitätsverluste. Über Tendenzen der Flucht aus der Gegenwart", *Jahrbuch 1982 der Technischen Universität München*, 100. o.); de túlmegy mondjuk H. B. Acton definícióján is, melynek értelmében a hagyomány „olyan hiedelem vagy gyakorlat, melyet egyik nemzedék a másiknak ad át, s mely előtt érvelés nélkül meghajolnak, tekintélyét elfogadják" (*Proc. of the Arist. Soc.*, N. S. III, 1953., 2. o.). Edward Shils klasszikus megfogalmazásához kapcsolódva, mely szerint a hagyománykövetés „befogadó igenlést előföltételez, tehát sem nem befogadást igenlés nélkül, sem nem igenlést befogadás nélkül" („Tradition and Liberty: Antinomy and Interdependence", *Ethics* LXVIII/3. [1953. ápr.], 154 sk. o.) a hagyományt olyan szokásként vagy — általánosabban — intézményként határozzuk meg, mely nemzedékek egymást követő során át, tudatosan múltba tekintően, kételyek nélküli természetességgel elfogadásra talál. Bizonyos mértékű múlttudat persze a szokásokat stb. is jellemezheti, bár nem szükségképpen jellemzi; viszont *intézményen* jelen vázlatban gyakorlat, szokás, törvény stb. szigorúan *itt és most* aspektusát értjük: a társadalmi cselekvés olyan kereteit, amelyek híján vannak az emlékezetnek.

Az intézményeket átlelkesítő affirmatív múlttudat, a hagyomány, közösségfenntartó szerepet játszik. Mint Shils írja a már idézett helyen, a hagyománykövetés „megalapozza a család, a város, az ország vagy valamely korporatív testület inherens értékűnek fölfogott múltjához való kötődést . . . A hagyomány elfogadásával közösség jön létre magunk és elmúlt erők között: s ez egyenértékű a magunk s a jelen társadalom között létrejövő közösséggel . . ." Durkheim arról beszél, hogy a kollektív érzések és eszmék megszilárdításához hozzátartoznak a kollektív emlékeket rendszeres ismétlődéssel fölelevenítő ünnepek (*Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris: 1912., 610 sk. o.), Halbwachs pedig arról, hogy az emberekből kiveszik a társadalmi folyamatosság iránti érzék, ha a múltat, gondolatban, időről időre nem élik át — s nem *színezik* át (*Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris: 1925., 113. o.).

Arra, hogy a kollektív emlékezet *szükségképpen* átszínezett, s hogy ennek megfelelően *minden* hagyomány többé vagy kevésbé *fiktív*, különösen a sokszor emlegetett *nemzeti hagyományok* kapcsán érdemes felfigyelnünk. A modern nemzetet olyan *társadalmi nagycsoportként* ha-

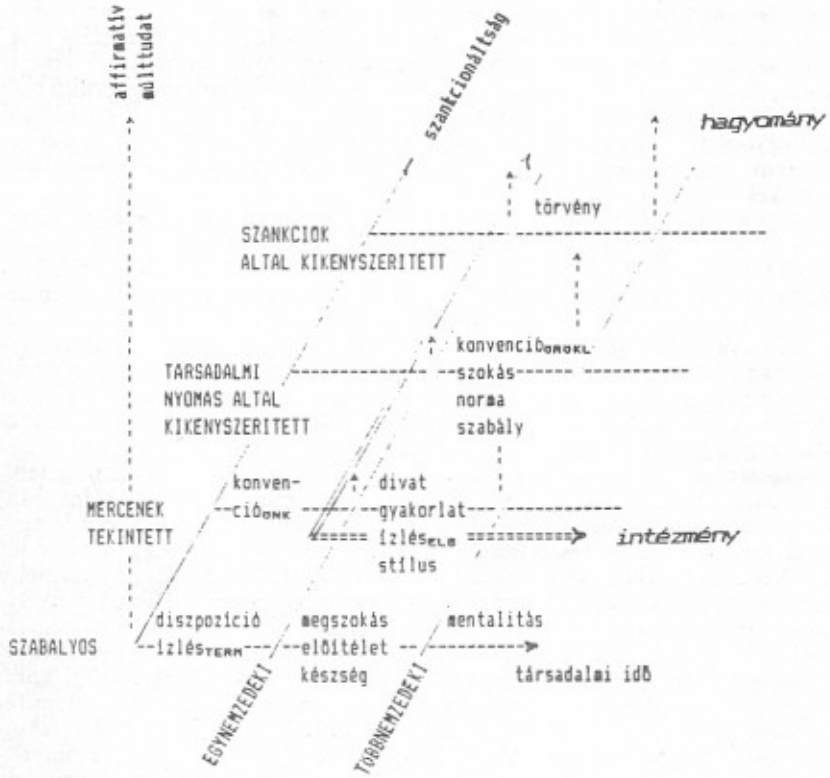

A "hagyomány" szemantikai környezete a társadalmi idő, a szankcionáltság és az affirmatív múlttudat által kifeszített fogalmi térben. Az egyes fogalomcsoportok közötti átmenetet folyamatos tartalmi bővülésnek tekintjük.

tározhatjuk meg, mely a *piacgazdálkodás és egyenlőtlen iparosítás viszonyai között* mint *kommunikációs és érdekközösség* jön létre. A kommunikációbeli közösség viszont aligha tartható fenn az úgymond történelmi emlékek közössége nélkül. A történelmi közösség élménye persze ott ébred föl, ahol a társadalom tagjait neveltetésük, kultúrájuk, életmódjuk a jelenben is összefűzi; a nemzeti összetartozás érzése azonban csak ezen élménnyel válik teljessé. A nemzeti közösség ugyanakkor *reflektálatlan attitűdök*, s jelesül egyfajta nemzeti *mentalitás* — „nemzetkarakter" közösségét is jelenti. A nemzetkarakter alapvetően történelmi képződmény, a társadalom történelmi tapasztalatainak lecsapódása, mely — mint Gombár Csaba úgymond az *állampolgári jellemmel* kapcsolatban írta — „a nevelés-nevelődés során felszívott viselkedési minták útján hagyományozódik" („Demokratikus politizálás — politikai kultúra", *Társadalmi Szemle* 1978/3., 47. o.). A különböző nemzeti mentalitások különféle történeti magyarázatai látványos elméleti csokorba gyűjthetők — ebből a csokorból most egy szálat emelek ki: Andrew C. Janos magyarázatát a tékozló-túlköltekező magyar mentalitásra. Janos a modernizáció magyarországi kultúrtörténetének ellentmondásaira hívja föl a figyelmet. Míg a modernizáció Nyugat-Európában a termelés új technikáinak meghonosodását jelentette, a termékek egyfajta új bőségét, s az életszínvonal általános emelkedését, addig Magyarországon, Európa perifériáján, csupán az igények nőttek meg, a „viszonylagos megfosztottság" és „keserű frusztráció" hangulatát hozva létre. Nyugaton, írja Janos, „a társadalmi attitűdöket közvetlenül az ipari s a kereskedelmi forradalom alakította ... E két forradalom közül az ipari ... a személyes és kollektív hatékonyság mély tudatát ültette el az emberekben ... Ugyanakkor a piacgazdaság a személytelen magatartásmód iskolájaként szolgált ..." Magyarországon ehhez képest nem a

gyár és a piac, hanem „a modern életről alkotott torzképek" formálták a társadalom attitűdjeit (*The Politics of Backwardness in Modern Hungary*, Princeton, N. J.: 1982., 314 sk. o.).

Mint bevezetőül utaltunk rá, a társadalmi élet és gondolkodás bizonyos hagyományos struktúráinak önnállása korántsem szükségképpeni akadályozója liberális értékek térhódításának ill. érvényesülésének. Shils írja: „A szabadság hagyományos igenlése hasonlít bármely más hagyományos igenléshez. Mint ilyen, erőt merít más szférák tradíciótisztelő beállítottságából, pl. a családi hagyományok és vallási hagyományok tiszteletéből, tartalmukban bármennyire különbözzenek is ezek a szabadság hagyományától. A nem liberális hagyományok lerombolása egy szabad társadalomban könnyen romboló hatással lehet a szabadság hagyományaira is." (I. m., 163. o.) Ami a gazdasági fejlődést illeti, ott Anglia és Japán példája világosan jelzi, hogy a hagyományos berendezkedés s a hagyományos *elitek* éppenséggel kedvező keretét és irányítóját jelenthetik a sikeres modernizációnak; ám hagyomány és szabadság szoros összetartozása a *jog* területén nyilvánul meg a legfeltűnőbben. Szemben azzal a manapság szinte megkérdőjelezetlen véleménnyel, mely a *szokásjogot* a modern, úgymond demokratikus jogrenddel összeegyeztethetetlennek tekinti, igen erős érvek hozhatók fel (mindenekelőtt Bruno Leoni *Freedom and the Law* [Princeton, N. J.: 1981] és H. L. A. Hart *The Concept of Law* [Oxford: 1961] c. műve nyomán) egy olyan álláspont mellett, mely szerint a szokásjog elemét nélkülöző, lényegében a törvényhozástól függő jogrend *kiszámíthatatlan* (politikailag bizonytalan), *nem egyértelmű* (logikailag bizonytalan), *hatástalan* (nem teremt kötelességeket) és *rövidlátó* (hosszú távú tapasztalatok híján van). A szokásjogtól nem függő törvényhozás holnapra megtilthatja azt, ami ma törvényes; a joggyakorlattól függetlenül megfogalmazott törvény bizonytalanságban hagy alkalmazási körét illetően (föltűnő itt az ismeretfilozófiai ill. tudományelméleti párhuzam: a szabálykövetést csak példákon gyakorolhatjuk be, a paradigma magában foglalja az elmélet tipikus alkalmazásait); a tényleges erkölcsi-jogi szokásoktól elszakadó törvény csupán külsődleges engedelmességre számíthat, kötelességérzetre nem; a korábbi nemzedékek bölcsességére való — Bentham által ily szenvedéllyel gúnyolt — hivatkozás mögött pedig az a szubtilis belátás húzódik meg, hogy a jogéletre vonatkoztatható *tudás* a jogélethez magához tapad, létmódjából fakadóan *nem központosítható*, a társadalom tagjai között eloszló, azok gyakorlatába ágyazott ismeret (s föltűnő itt a párhuzam azzal a belátással, hogy *a központosított gazdasági tervezés* nem az információkat szolgáltató/begyűjtő s az utasításokat kiadó/végrehajtó egyének esendő volta folytán lehetetlen, hanem a gazdasági tudás ontológiai természete, ti. gyakorlati jellege folytán).

A szokásjog hagyományos: tekintélyét ősiségének tudatából meríti. Jellegzetesen híján van ennek a tudatnak a *nyelv* intézménye. A helyes nyelvhasználatot nem a nyelvi normák nemzedékről nemzedékre szálló voltának fölismerése, még csak nem is e normák explicit ismerete garantálja, hanem az itt és most nyelvi konformitás. Létezik persze, és szükséges is, a nyelvvel való tradicionalista foglalatoskodás, mely csökkenti a nemzedékek közötti kommunikációs nehézségeket; de ez a foglalatoskodás nem jellemzi a nyelvhasználat mindennapjait. Mint minden hagyományt, a nyelv hagyományait is egyfajta *elit* őrzi; a nyelv példája ugyanakkor jól mutatja, hogy valamiféle elit *minden* intézmény működésében szerepet játszik. Hiszen a nyelvhasználat különböző szintjein ható differenciálódási folyamatokkal szemben az egyöntetűséget, s ezzel a nyelvi szubkultúrák közötti kommunikáció lehetőségének fenntartását valamiféle tekintélynek kell biztosítania. Ennek a tekintélynek alapja lehet a hatalom vagy a műveltség, végső forrása azonban mindenkor bizonyos rétegek *társadalmi presztízse*, vagyis elit voltuk (vö. különösen Einar Haugen, „Linguistics and Language Planning", a szerző *Studies* c., E. Sch. Firchow és mások által szerk. kötetében, The Hague: 1972.).

Részletesebb további vizsgálódás a bennünket itt foglalkoztató vonatkozásban a *művészeteket* a joghoz, a modern *tudományt* a nyelvhez mutatná hasonlatosnak: a mai értelemben vett művészet elgondolhatatlan egyfajta művészettörténeti tudatosság, történeti önreflexió nélkül, míg a mai értelemben vett tudományt éppen történetietlensége teszi oly sikeressé. (Emlékeztetek Ernst Gombrich érveire, mindenekelőtt *Art and Illusion* c. könyvében [1960], hagyomány és stílus, stílus és kreativitás összefüggéseiről; és T. S. Kuhn érveire, *A tudományos forradalmak szerkezetében* [1962], valamint „The Essential Tension: Tradition and Innovation in Scientific Research" [1959] és „Comment on the Relations of Science and Art" [1969] c. tanulmányaiban, a természettudományos paradigmák jelen-középpontúságáról.) A további vizsgálódás arra is rávilágítana, hogy a reflektív és a nem-reflektív attitűdök fentebb tételezett szembenállása merő-

ben viszonylagos: hiszen legkésőbb Lewis Carroll „Mit mondott a teknősbéka Achillesnek?" c. meséje (*Mind*, 1895) óta tudjuk, hogy pl. a *következtetés* maga is egyfajta *gyakorlat;* vagy ahogyan pl. John Dewey írta, „a gondolkodás egyfajta szokás más szokások mellett", „a racionális attitűd" nem más, mint elsajátított „diszpozíció", az ész „a szokás verejtékes teljesítménye" (*Human Nature and Conduct*, 1922). Mindezen szálakat összekapcsolva két tételt szeretnék megfogalmazni. Először: A szokások, intézmények stb. mellőzhetetlen szerepet játszanak életben és gondolkodásban. Az intézményesítettség valamely minimális foka nélkül az emberi lét elképzelhetetlen. Ezt nevezem *az institucionalizmus erős tételének.* Másodszor: Bizonyos létszférák — pl. a jog, s a művészet — viszont éppenséggel olyan intézményesítettséget föltételeznek, melyben egyfajta affirmatív múlttudatnak kell érvényesülnie. Vagyis az európai életmód, ahogyan ismerjük/eszményítjük, elképzelhetetlen a tradicionalitás minimuma nélkül. Ezt mondja ki *a tradicionalizmus erős tétele.* A megfelelő *gyenge* tételek az intézmények ill. tradíciók úgymond praktikusságát, nem pedig lényegi elengedhetetlenségét állítanák.

Elméletileg beláthatjuk a hagyomány funkcionális elengedhetetlenségét — a modern gyakorlat azonban a tradicionalitás tényleges felmorzsolódását mutatja. S legkésőbb Max Scheler óta tudjuk („a tudatos 'emlékezés' az eleven tradíció föloldását, sőt tulajdonképpeni halálát jelenti", írta Scheler 1928-ban — emlékeztetek Gadamer vonatkozó utalásaira *Wahrheit und Methode* c. művében, valamint a Gadamer, Apel és Habermas közötti vitára a *Hermeneutik und Ideologiekritik* c. kötetben), hogy bármely adott hagyomány funkcionalitásának átlátása óhatatlanul az illető hagyomány kötelező érvényének meggyöngüléséhez vezet. Mint Carl August Emge fogalmazta „Zur Philosophie der Tradition" c. esszéjében, a hagyományőrző elit, felelőssége és tudatossága folytán, inkább *flexible en raison,* mint *firme en coeur,* hagyománytisztelete a schilleri értelemben *szentimentális,* nem pedig *naiv* (lásd H. Wenke, szerk., *Geistige Gestalten und Probleme,* Leipzig: 1942., 256. o.).

Úgy gondolom azonban, hogy a hagyományosságnak elméletileg — s bizonyos konkrét hagyományoknak gyakorlatilag — elkötelezett modern elit éppenséggel lehet *firme en coeur;* ez az elit mondhatni nem szükségképpen cinikus, és nem szükségképpen szentimentális. Hadd térjek vissza, befejezésül, hagyomány és liberalizmus összefüggésének bevezetőül jelzett kérdéséhez. Hiszen a hagyományok legitimitását egy szekularizált világban aligha biztosíthatja más, mint *a hagyományok szabad versenye.* A hagyományok szabad versenye spontán életformák szabad versenyében valósul meg — az iránt érzett áhítat és alázat forrása pedig ama áhítat és alázat, melyet tagjaiban a számukra *per se* átláthatatlan spontán rend sikere ébreszt. „Szabad emberek spontán együttműködése" — foglalta össze Hayek 1945-ben a liberális-konzervatív tradíció lényegét — „gyakran olyan alakulatokat teremt, amelyek hatalmasabbak annál, mint amit egyéni értelmük valaha is megérteni képes."

NYÍRI KRISTÓF